

Конституційно-правове

регулювання місцевого самоврядування в Швейцарії

О. М. Чернеженко

здобувач кафедри державного будівництва
Національного університету «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»

Стаття присвячена вивченню питання конституційно-правового регулювання місцевого самоврядування в Швейцарії. Досліджується загальна характеристика моделі місцевого управління, еволюція цієї моделі та регулювання питання місцевого самоврядування у Конституції Швейцарії.

Ключові слова: Конституція Швейцарії, конституції кантонів, конституції громад, розподіл повноважень, федеральні органи влади, кантональні органи влади, місцеві органи влади, кооперативний федералізм, місцеве самоврядування, автономія.

Статья рассматривает изучение вопроса конституционно-правового регулирования местного самоуправления в Швейцарии. Исследуется общая характеристика модели местного управления, эволюция этой модели, а также регулирование вопроса местного самоуправления в Конституции Швейцарии.

Ключевые слова: Конституция Швейцарии, конституции кантонов, конституции общин, распределение полномочий, федеральные органы власти, кантональные органы власти, местные органы власти, кооперативный федерализм, местное самоуправление, автономия.

The article investigates the constitutional-legal regulation of local government in Switzerland. It examines the general characteristics of the model of local governance, its evolution and the regulation of local government in the Constitution of Switzerland.

Keywords: *Constitution of Switzerland, constitutions of cantons, constitutions of communities, distribution of powers, federal authorities, cantonal authorities, local governments, cooperative federalism, local governance, autonomy.*

Питання конституційно-правового регулювання місцевого самоврядування в Швейцарії досить актуальні для вітчизняної науки конституційного та муніципального права, оскільки у вітчизняній юриспруденції майже не проводилося комплексне дослідження цього питання, яке дуже важливе для побудови демократично-правової та соціальної держави.

Метою нашої статті є дослідження характерних особливостей місцевого управління в Швейцарії, їх зміни в період існування різних Конституцій Швейцарії – від першої до третьої, та закріплення місцевого управління на конституційно-правовому рівні держави.

Деякі аспекти цієї теми розглядалися в дослідженнях та працях таких вітчизняних науковців, як М. С. Горшеньова, О. А. Ластовка, М. В. Оніщук, В. Ф. Погорілко, В. О. Ріяка. Загальні проблеми конституційного права Швейцарської Конфедерації, взаємодії між органами державної влади Конфедерації та кантонів, реалізації компетенції кантонів були досліджені в працях таких російських та швейцарських правознавців, як І. П. Ільїнський, Н. В. Ко-

ролева-Борсоді, Ю. І. Лейбо, В. В. Макаков, Т. Д. Матвеева, Б. А. Страшун, С. А. Соломонова, К. Айхенберг, А. Ауер, Л. Баст, Ж. Ж. Блумер, А. Габріель, Р. Германн, В. Ліндер, С. Мозер, Т. Фляйнер, Д. Фрайбургхауз, Х. Хубер, Ю. Штайнер та ін.

Перша в історії Швейцарії Федеральна конституція 1848 р., як і наступні, мала договірний характер та була розроблена представниками швейцарських земель (кантонів) для того, щоб сформувати спільні органи управління для вирішення спільних проблем. Тобто кантони зберегли своє право на самоуправління, а також можливість впливати на ухвалення рішень на центральному рівні – рівні федерації (мається на увазі представництво кантонів у другій палаті парламенту) [3, с. 192].

У Конституції 1848 р. (ст. 1-59) великий акцент ставився на закріпленні зв'язку між кантонами, необхідності збереження єдності швейцарської нації, що складалася з народів, які заселяли кантони Швейцарії. Велика увага приділялася також розподілу предметів ведення та повноважень між Федерацією та кантонами [12, с. 1-10].

У статті 6 Конституції Швейцарії 1848 р. було зазначено, що кантони мали право на свої конституції за таких умов: по-перше, конституції кантонів мали не суперечити Федеральній конституції, по-друге, конституції кантонів повинні були закріплювати республіканську форму правління, по-третє, конституції кантонів мали прийматися народом, і їх можна було переглянути на вимогу абсолютної більшості громадян [12, с. 1].

У Конституції Швейцарії 1848 р. була чітко розділена компетенція органів влади Федерації та кантонів. Тут треба звернути увагу на ст. 9 Конституції Швейцарії 1848 р., що вказує на компе-

тенцію кантональних органів у сфері зовнішньої політики: підписання із сусідніми державами договорів з таких питань, як державне господарство, сусідські відносини та відносини з поліцією. Але ці договори не повинні були містити нічого, що суперечило б інтересам Федерації чи правам інших кантонів. Сфери оборони стосувалася ст. 13, яка зазначала, що без дозволу федеральних органів жоден кантон (а також громада кантону) утримувати постійне військо, кількістю більше 300 чоловік, не має права [12, с. 1-2; 5, с. 74-75].

У Конституції 1848 р. було закріплено важливе для федеративної держави питання стосовно громадянства. У статті 42 зазначалося, що кожен громадянин кантону є громадянином Швейцарії і, відповідно, має політичні права при вирішенні федеральних та місцевих питань у кантоні, де він мешкає. Крім того, в ст. 43 наголошувалося, що кантони не мали права позбавити будь-кого громадянських прав. У Федеральній Конституції 1848 р. містилися також важливі процесуальні гарантії: згідно зі ст. 48, кантони були зобов'язані забезпечувати рівність швейцарських громадян у сфері законодавства та судочинства. Цікавою новизною у Федеральній Конституції 1848 р. була відміна усіх мит на майно, яке переміщалося всередині Швейцарії з одного кантону в інший (ст. 51) [12, с. 9].

Отже, Конституція 1848 р., незважаючи на втручання федеральної влади, змогла зберегти, хоча й не в повній мірі, самостійність кантонів. Відбувся, так би мовити, компроміс між самоуправлінням кантонів та процесами централізації. А найголовніша особливість Конституції 1848 р. в тому, що вона перетворила Швейцарію із союзу держав у союзну державу, тобто з конфедерації у федерацію.

Конституція Швейцарії 1848 р. була повністю переглянута та переписана двічі: у 1874 та 1999 рр. (нова Конституція була прийнята на референдумі 18 квітня 1999 р. і вступила в дію 1 січня 2000 р.). Але складові політичної системи Швейцарії залишилися незмінними. Повноваження федерації та кантонів прописані у конституції. Центр наділяється лише тими повноваженнями, які вказані в конституції. Зміни у розподілі повноважень між федерацією та кантонами можливі лише за умови перегляду конституції.

Конституція Швейцарії 1874 р. була дуже схожою на Конституцію 1848 р. Тому зупинимося на розбіжностях, щоб прослідкувати еволюцію моделі місцевого самоврядування. При тому, що повноваження федеральних органів були помітно розширені (наприклад, у сфері інфраструктури (ст. 26), стягненні митних зборів (ст. 30), повноваження кантональних органів влади були суттєво обмежені. Наприклад, якщо згідно зі ст. 26 Конституції 1848 р., кантони отримували частину доходів від митних зборів, то тепер, згідно зі ст. 30 Конституції 1874 р., вони були позбавлені цього права. Відповідно до ст. 33 Конституції 1848 р., кантони отримували компенсацію за поступку поштової регалії, а тепер, згідно зі ст. 36 Конституції 1874 р., – вони позбавлені цієї компенсації. Відповідно до ст. 27 Конституції 1874 р., кантони мали забезпечувати усіх громадян доступом до початкової освіти. Згідно зі ст. 32 Конституції 1874 р., була також закріплена відміна ввізного мита. Також треба зауважити, що, згідно зі ст. 123 Конституції 1874 р., при підбиванні підсумків результатів голосування голос напівкантону почали розглядати як половину голосу, а кантональним голосом вважали той, що був отриманий при народ-

ному голосуванні в кожному кантоні [12, с. 4-6; 13, с. 9-32; 5, с. 109-131].

Устрій місцевого самоуправління трохи відрізнявся в німецьких та французьких кантонах. Основною адміністративно-територіальною одиницею управління на місцях була громада, яка була досить самостійною та незалежною. Але, звичайно, адміністративний контроль з боку влади кантону був можливий. Збори громадян вирішували усі найважливіші питання мешканців громади. У французьких кантонах Збори обирали Раду громади, якою керував староста (Gemeindemann/Gemeindepräsident). У німецьких кантонах справи на Зборах вирішували усі повноправні члени громади (чоловіки, які досягли двадцятилітнього віку). У великих кантонах існували округи, які були проміжною ланкою між кантоном та громадою. Особа, яка керувала округом, мала бути членом кантонального уряду [5, с. 148-149].

У першому розділі Конституції 1999 р. викладені загальні положення, які визначають сутність Швейцарської Конфедерації, а саме: визначення федеративної держави, мети Конфедерації, суверенний статус кантонів, мовне різноманіття, принцип верховенства права та індивідуальні й соціальні можливості. У новій Конституції відсутнє поняття «напівкантон», яке було зафіксовано Конституцією 1874 р., але при цьому збереглося положення, згідно з яким їм надається одне місце* в Раді кантонів Федеральних зборів, та кожен з 6 кантонів** має по півголосу кантону (ст. 142 та ст. 150 Федеральної Конституції).

У другому розділі викладені основні права (право громадянства та політичні права), а також соціальні цілі.

* У кантонів – по 2 місця.

** Обвальден, Нідвальден, Базель-місто, Базель-сільський, Аппенцель Ауссерроден і Аппенцель Іннерроден.

Організацію Швейцарії як федеральної держави детально розкриває розд. 3 Федеральної Конституції Швейцарії, який регулює взаємини між конфедерацією і кантонами. Конституція встановлює взаємозв'язок конфедерації з кантонами на основі взаємоповаги та підтримки. Вивчаючи історію розвитку конституції за останнє століття, можна прослідкувати, що багато повноважень, які спочатку належали кантонам, за допомогою внесення поправок до Конституції федерації перейшли до федерального управління (наприклад, соціальне забезпечення, законодавство щодо охорони навколишнього середовища, ядерна енергетика та ін.), хоча й відбулося багато позитивних змін стосовно кантонів. Наприклад, у новій Федеральній Конституції закріплено принцип участі кантонів у зовнішній політиці (ст. 55), положення про автономію громад (ст. 50), зафіксовані зміни кількості кантонів, їх територій та кордонів (ст. 53) [14, с. 10-41; 7, с. 110-114].

У статті 53 Конституції 1999 р. передбачається процедура перегляду кордонів, що не було зазначено в Конституції 1874 р. Раніше, якби два кантони бажали заключити двосторонню угоду щодо змін своїх кордонів, то потрібно було б обов'язково переглядати конституцію на федеральному рівні. Конституція забороняла будь-які політичні угоди між кантонами. Конституція 1999 р. передбачає, що конфедерація здійснює захист території кантонів. А зміна території кантонів відбувається лише за згодою населення саме цих кантонів та федерального парламенту у формі федеральної постанови [14, с. 101; 9, с. 34].

Кантонам усе ж таки вдалося зберегти за собою набагато більше політичної влади, ніж аналогічним їм суб'єктам інших подібних федеральних держав.

Канти зберегли досить вагомий політичний вплив, хоча їхніх юридичних прав все менше. Але треба віддати належне федеральному рівню правління, що воно постійно намагається знайти консенсус для проведення нової політики, а також приймати політичні рішення згідно з волею кантонів, а не всупереч. Саме взаємне визнання і визначає відношення між кантональним та федеральним рівнями управління [14, с. 10-41; 7, с. 110-114].

Варто відзначити той факт, що відсутність централізації та надання широкої автономії кантонам зародилися ще на початку XV ст., коли кантони вели війни один з одним та з сусідніми державами. А включення нових кантонів до складу Швейцарії давало можливість їм зберегти свою мовну та релігійну автономію [4, с. 36].

Кожний кантон має свою конституцію, а також, відповідно, законодавчу, виконавчу та судову владу. Деякі кантональні конституції існували ще до прийняття першої Федеральної конституції 1848 р. Більшість конституцій кантонів були прийняті в кінці XIX ст. та на початку XX ст. Державні структури на всіх рівнях мають свої юридичні демократично легітимні права та компетенцію, які необхідні їм для виконання своїх обов'язків. Що стосується повноважень, які знаходяться в спільному віданні, то рішення, як правило, приймаються на тому рівні, органи управління якого можуть максимально забезпечити потреби громадян у даній сфері [7, с. 111].

Розподіл завдань національного характеру часто перетворюється на співробітництво і взаємодію, які охоплюються терміном «кооперативний федералізм» [7, с. 111]. Так, взаємодія федерації та кантонів здійснюється згідно з принципами кооперативного федера-

лізму, зазначеними в ст. 44 Конституції Швейцарії 1999 р.:

«1. Конфедерація та кантони підтримують один одного у виконанні своїх завдань та співпрацюють.

2. Вони зобов'язані надавати один одному взаємну допомогу та підтримку. Вони надають один одному адміністративну та судову допомогу.

3. Спори між кантонами чи кантонами і Конфедерацією вирішуються по можливості шляхом переговорів та посередництва» [14, с. 101].

Звідси випливає, що федерація може існувати лише на основі партнерства її членів та солідарності. Якщо не буде солідарності, то федерація може бути зруйнована у будь-який момент. У Швейцарії встановлені неформальні відносини на рівнях федерації – кантони, кантони – громади і навіть федерація – громади. Але ці відносини встановлені не на юридичному рівні, тому немає регулювання, яке передбачає координацію, контроль та санкції у сфері виконання кантонами федерального права. При виконанні федерального закону має бути консенсус [1, с. 108-109].

Тобто кооперативний (або ще його називають виконавчий) федералізм – це функціональний розподіл повноважень: законодавство з питань, які знаходяться виключно в компетенції федерації, регулюється федеральними органами, а виконання – кантонами (наприклад, у сфері дорожнього будівництва, торгівлі, виробництва, трудового законодавства, екології). При цьому федеральна влада намагається поважати автономію кантонів, яка визначається такими факторами: гарантія територіальної цілісності, самостійне формування органів державної влади (за допомогою вільних виборів), широкі повноваження, відсутність політичного контролю з боку федерації, власні

фінанси [1, с. 98-101]. Кооперативний федералізм зменшує вірогідність виникнення конфліктів між федерацією та її суб'єктами.

Кантони мають свої конституційні та договірні повноваження (ст. 56). Вони ухвалюють рішення про ступінь децентралізації, про повноваження місцевих органів управління, про законність державної влади. Законність державного уряду та законність кантону залежать не від федерації, а від народу відповідного кантону. Згідно зі ст. 148 п. 1 Конституції Швейцарії, верховною владою є народ, який узаконює державну владу. Таким чином, у Швейцарії законність федеральної та кантональної влади визначається різними виборчими округами, які відповідно поділяються на федеральні та кантональні [8, с. 25].

У Швейцарії є 551 утворення низового рівня, що об'єднують від 35 до 400000 мешканців. Упродовж останніх 150 років кількість громад поступово скоротилася – переважно з міркувань ефективності управління. Найважливіші питання, що стосуються громади, вирішуються безпосередньо її мешканцями. Вважається, що швейцарець у першу чергу – член громади, потім – кантону і вже насамкінець – громадянин Швейцарії. Тому можна виокремити дві головні форми громади: громадянську громаду та громаду мешканців. Громадянська громада наділена правом надавати громадянство – це право гарантується Федеральною конституцією (ст. 37). Тобто спочатку клопотання щодо отримання громадянства направляється на розгляд громаді, а потім лише кантон та федерація приймає відповідне рішення. Усі інші питання вирішуються громадою мешканців. Ці повноваження громади мешканців були зафіксовані лише в ст. 43 Конституції

1874 р., яка гарантувала дотримання основних прав швейцарським громадянам, які поселилися в новій громаді. Але ухвалення рішень щодо місцевого самоврядування знаходиться в межах компетенції кантонів. Федерація не має прямого контакту з громадами, лише через органи влади кантонів [15, с. 14; 11, с. 154-155; 1, с. 170].

У межах законодавства кантонів громади мають власні конституції. Вони самі приймають рішення щодо організації власних адміністрацій. Громади у Швейцарії мають регіональну автономію та можуть самостійно ухвалювати рішення. Але це не значить, що нижчі територіальні одиниці абсолютно самостійні в ухваленні своїх рішень. За громадами здійснюється нагляд і з боку держави, і з боку кантонів. Межі цієї автономії визначаються конституціями кантонів та кантональними законами про громади. Взагалі в німецькомовній частині громадам надається більша автономія, ніж у франкомовній частині, яка завжди схиляється до централізованої системи. Широкою автономією володіють громади та округи в гірських кантонах, яким притаманна децентралізація. Серед найбільш важливих повноважень громад можна визначити формування органів влади, збір податків, право надання громадянства, управління громадською власністю, освіту та соціальне забезпечення, електро- та водопостачання, дорожню поліцію та ін. [11, с. 163; 17; 2, с. 134; 1, с. 170-174].

Актуальним та дискусійним є питання класифікації способів розподілу предметів відання та повноважень у федеральній державі. Один із способів, в якому розподіл предметів відання і повноважень здійснюється шляхом закріплення виключною компетенцією федерації, називається «одноланковий спосіб». До цього способу і належить

сьогодні Швейцарія, оскільки згідно зі ст. 3 Конституції Швейцарії 1999 р. усі повноваження федерального уряду мають бути сформульовані в конституції. А повноваження, які не згадуються в Конституції, – належать до компетенції кантонів. До прийняття Конституції у 1999 р. Швейцарія відносилася до дволанкового способу, де розподіл предметів відання та повноважень здійснювався шляхом встановлення компетенції федерації та суб'єктів федерації. Такий розподіл компетенції передбачала Конституція Швейцарії 1874 р. (в редакції з 24 вересня 1978 р.) [6, с. 201-204].

Конфедерація виконує ті завдання, що покладені на неї Конституцією, та які потребують єдиного регулювання (ст. 42). Кантони визначають завдання, які вони виконують у межах своїх повноважень (ст. 43). Федерація та кантони мають співпрацювати й підтримувати один одного у виконанні своїх завдань, а також зобов'язані надавати один одному допомогу (ст. 44).

Федеральний рівень управління багато в чому залежить від кантонів у реалізації власних політичних програм. Для управління кантонами у Швейцарії не було створено якогось федерального органу управління з регіональними представництвами. І коли певні програми характеризуються як виключно федеральні, то вони все одно реалізуються кантонами й громадами. Таким чином, кантони не тільки мають свої повноваження та обов'язки, вони також можуть впливати на федеральне законодавство. Кантони не тільки виконують федеральні закони, а й впроваджують ці закони відповідно до особливостей кожного окремого закону (ст. 46). Кантони також мають право приймати політичні рішення та діяти на власний розсуд при впровадженні федеральних законів (ст. 46).

Згідно зі статтею 47 Конституції Швейцарії 1999 р., Конфедерація гарантує самостійність кантонів. Кантони можуть підписувати договори один з одним, а також створювати спільні організації та установи. Але ці міжкантиональні договори (конкордати) не повинні суперечити федеральному праву й праву інших кантонів. Крім того, такі договори мають бути схвалені федерацією. Згідно з Конституцією Швейцарії 1999 р., кантони можуть укласти між собою союзи та договори з предметів законодавства, судочинства та адміністрації, що стосуються регіональних інтересів.

Кантони мають право підписувати договори навіть з іноземними суб'єктами з питань, що стосуються їх компетенції (ст. 56). Ці договори не мають суперечити праву та інтересам Конфедерації, а також правам інших кантонів. Крім цього, кантони мають обов'язково інформувати Конфедерацію щодо укладання цих договорів.

Згідно зі статтею 51 Конституції Швейцарії 1999 р., кожний кантон має свою демократичну конституцію, яка приймається та підлягає перегляду шляхом проведення відповідного референдуму. Крім того, конституції кантонів гарантуються Конфедерацією. Така гарантія надається, якщо конституція не суперечить федеральному законодавству.

Згідно зі статтею 52, Конфедерація має забезпечувати захист конституційного порядку кантонів. Вона має вживати заходи у випадку порушення порядку в будь-якому із кантонів.

Конфедерація захищає склад і територію кантону, що зафіксовано в ст. 53 Конституції. Зміна складу кантону має бути схвалена жителями регіону та усього населення кантону, а також народу та кантонів Конфедерації. Терито-

ріальні зміни між кантонами також мають бути схвалені населенням кантонів. Крім цього, має бути згода Федеральних зборів у вигляді федеральної постанови.

Кантони також беруть участь у зовнішній політиці й міжнародних переговорах, якщо рішення стосуються їх компетенції чи інтересів (ст. 55). У таких випадках Конфедерація вчасно інформує кантони щодо зовнішньополітичних рішень, які стосуються компетенції кантонів.

Кантони наділені широкими повноваженнями у сфері освіти, наукових досліджень та культури (ст. ст. 62, 69). При цьому федеральна влада надає кантонам фінансову підтримку в цих сферах (наприклад, виділяє кошти для покриття витрат на стипендії та навчання, розвиток спорту та підготовку спортсменів). Кантони відповідають за організацію початкової освіти, яка має бути обов'язковою та доступною для всіх дітей. Вища освіта входить також до компетенції кантонів, крім вищої технічної, яка відноситься до компетенції Конфедерації (ст. 63).

Згідно зі статтею 76, Конфедерація забезпечує раціональне використання та охорону водних ресурсів у межах своєї компетенції. Хоча право розпоряджатися водними ресурсами належить кантонам, вони мають право стягувати збори за використання води у межах федерального законодавства.

У статті 122 Конституції зазначається, що законодавство у сфері кримінального та цивільного права відноситься до компетенції Конфедерації, а організація судів і судочинство з кримінальних та цивільних справ – до компетенції кантонів. Кантони володіють великою автономією у сфері виконання федерального законодавства, і тому в них є суди, які застосовують федеральне право. Однак Федеральний суд

наділений правом розглядати також звернення від кантональних судів. Це робиться з метою забезпечення однаковості в застосуванні федерального законодавства [1, с. 149].

Право на місцеве самоврядування та діяльність місцевої влади регулюється конституцією кантону і його законодавством. Тому місцеве самоврядування у різних кантонах відрізняється. Кантони ухвалюють рішення щодо обсягу повноважень місцевих органів влади. Наявність та ступінь автономії місцевих органів урядування визначаються також кантонами. Оскільки у конституцію важче вносити поправки, то для громад вигідніше, якщо право на самоврядування гарантується конституцією кантону [3, с. 190-195].

Отже, підбиваючи підсумки, слід зауважити, що особливості місцевого управління в аспекті швейцарського федералізму полягають не тільки в забезпеченні автономії, самоврядності та ідентичності територіальних одиниць, чіткому розподілі завдань між конфедерацією, кантонами та муніципалітетами, а й у реальному праві місцевих спільнот самостійно здійснювати управлінські функції і відігравати значну роль у здійсненні державної політики.

У Швейцарії склалася система чіткого розподілу повноважень в ухваленні різних рішень. Тому завдяки децентралізації та делегуванню повноважень багато рішень ухвалюється на рівні суб'єктів федерації, кантонів. Визначення сфер компетенції здійснюється на нижчому рівні: кантони та громади вирішують ті завдання, які не входять до компетенції федерації. Делегування нових повноважень федерації вимагає внесення змін до Конституції, яке має передбачати згоду народу та кантонів, тобто підпадає під обов'язковий референдум.

Список використаної літератури

1. Авраменко С. А. Швейцарский федерализм [Электр. ресурс]: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Авраменко Сергей Леонидович. – Москва, 2002. – 197 с. – (Из фондов Российской Государственной библиотеки).
2. Баст Э. В защиту автономии швейцарских общин / Т. Фляйнер // Казанский федералист. – 2003. – №2(6). – С. 123-135.
3. Децентралізація публічної влади: досвід європейських держав та пропозиції для України / Школик А.М., Бориславська О. М., Заверуха І. Б. та ін. – К.: Центр політико-правових реформ, 2011. – 219 с.
4. Новиков М. Н. Федерализм и национальное самосознание // Россия и Швейцария: развитие научных и культурных связей. – М., 1995. – С. 33-43.
5. Соломонова С. А. Швейцарская конституция: историко-правовой аспект [Электр. ресурс]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Соломонова Светлана Александровна. – М., 2007. – 240 с. – (Из фондов Российской Государственной библиотеки).
6. Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа) / Под ред. Р. Хакимова. – Казань: Институт федерализма. Фонд Джона Д. и Кэтрин Т. Мак Артуров, 2004. – 688 с.
7. Фляйнер Т. Швейцария: Конституция федеративного государства и кантонов / Т. Фляйнер // Казанский федералист. – 2002. – № 4. – С. 108-138.
8. Фляйнер Т. Швейцария: субсидиарность и разнообразие / Т. Фляйнер // Федерализм: российское и швейцарское измерение: Мат. конф. под ред. Т. Фляйнера и Р. Хакимова. – Москва, 22-23 июня 2001. – С. 15-35.
9. Фляйнер Т., Баст Л. Федерализм, федеративные государства и децентрализация. // Федерализм: российское и международное измерения / Под ред. Р. Хакимова. – Казань: Институт федерализма. Фонд Джона Д. и Кэтрин Т. Мак Артуров, 2004. – С. 8-40.
10. Швайцер Р. Дж. Судебная система федеративного государства: взгляд из Швейцарии // Федерализм: российское и международное измерения. Материалы конференции под редакцией Т. Фляйнера и Р. Хакимова (Казань, 22-23 июня 2001 г.) – М., 2001. – С. 65-73.
11. Шмит Н. Швейцарская муниципальная система: гетерогенность, комплексность, актуальность / Н. Шмит // Федерализм: российское и швейцарское измерение: Материалы конференции под ред. Т. Фляйнера и Р. Хакимова. – Москва, 22-23 июня 2001. – С. 153-179.
12. Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 12. September 1848. – 17 S. – Режим доступу: <http://www.verfassungen.de>
13. Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 29. Mai 1874. – 32 S. – Режим доступу: <http://www.verfassungen.de>
14. Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18. April 1999 (Stand am 27. September 2009): [Електр. ресурс]. – 101 S. – Режим доступу: <http://www.admin.ch>
15. Der Bund kurz erklärt – Bundeskanzlei BK, Bern. – 2011.– 33. Auflage. – 81 S.
16. Iff A., I.Stadelmann-Steffen. Switzerland: Insights Into a Paradigmatic Federation. – Canada: Forum of Federations, 2011. – 39 p.
17. Keller T. Gemeindeautonomie in der Schweiz // Zeit-Fragen (Schweiz). – 14.07.2003. – №26.
18. Ladner A., Steiner P. Die Schweizer Gemeinden im Wandel: Konvergenz oder Divergenz? // Swiss Political Science Review 9 (1). – 2003. – S. 233-259.